

Федорова А.Л.*

ПРАВО НА ЖИТТЯ ЯК НЕВІД'ЄМНЕ ПРИРОДНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ

Стаття присвячена дослідженню визнання та розвитку права на життя як природного, невід'ємного та невідчужуваного права людини, а також аналізу першого універсального закріплення права на життя у статті 3 Загальної декларації прав людини 1948 року. Окрему увагу автор приділяє новим аспектам змісту права на життя та проблемам їх вирішення, зокрема, проблемі визначення моменту початку життя.

The article is devoted to the research of recognition and development of the right to life as natural, essential and inalienable human right. Also the article is devoted to the analysis of the article 3 Universal declaration on human rights as the first international recognition of the right to life. The author pays special attention to the modern aspects of the right to life's content and to the problems of their solution, including the problem of the determination of the moment of the human life beginning.

Право на життя – це основне фундаментальне право людини, яке закріплено у багатьох універсальних та регіональних міжнародно-правових документах та у конституціях більшості держав світу.

З точки зору природно-правових теорій, право на життя розглядають як таке, що походить від самої незмінної природи людини. Взагалі, теорії природного права та природних прав людини тісно переплетені між собою. Ідея природного права полягає в існуванні у людини природних прав.

Основні ознаки, властиві природним правам людини, були сформульовані ще в античний період та у середньовіччя. Квінтесенцією природного права вважається відомий вираз одного з софістів – Протагора (близько 490 до н.е. — близько 420 до н.е. рр.) «міра всіх речей – людина». Закладені софістами ідеї природних прав людини знайшли свій подальший розвиток у творах багатьох філософів та мислителів як минулого, так і сучасної науки. Теорії природного права та природного права людини розвивалися разом з розвитком права в цілому. З часом, в процесі розвитку держави, суспільства, ідеї про існування природних прав людини трансформувалися в теорію про природні права людини, основу якої й становить природне право. Сьогодні, природні права людини не тільки стали максимально точним та конкретизованим виразом суті природного права в сучасному розумінні – свободи окремої особи, а й інституціалізацією природного права, його суті, що стосується особи.[1]

В цілому, природними називають такі права людини, які є властивостями людини як живої істоти. Безперечним визнається той факт, що основною такою властивістю вважається життя людини. Відповідно, найважливішим з природних прав буде право на життя. Всі інші права об'єднуються навколо цього стрижневого основного права.

Право на життя - природне право - є невід'ємним та невідчужуваним. Це полягає в тому, що держава не може позбавити людину цього права, не може й дарувати його, в гіршому випадку остання здатна лише позбавити людину життя. Крім того, неможливим

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри порівняльного та європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вважається і відділення від людини як життєдіяльної істоти певних якостей, якими її наділяє це право, без явної загрози втратити в цій людині члена суспільства[2]. Природні права спрямовані на підтримку у людини почуття власної гідності, вони базуються на потребах людини у повноцінному житті, коли кожна особистість, маючи невід'ємну гідність та цінність, користується повагою та захистом з боку держави.

Таким чином, право людини на життя як природне право виникає з моменту початку життя та походить від самої природи людини.

Право на життя завжди приваблювало вчених та науковців, які, визнавши його за абсолютну цінність людської цивілізації, намагалися якомога глибше дослідити всі його аспекти. Так, свою увагу праву на життя приділяли такі відомі вітчизняні та зарубіжні вчені як Буроменський М.В., Євінгов В.І., Денисов В.Н., Заблоцька Л.Г., Рабінович П.М., Стефанчук Р.Е., Шевчук С.В., Баулін Ю.В., Онуфрієнко О.В., Светлов О.Я., Карташкін В.А., Лукашова О.А., Лукашук І.І., Маліновский А.А., Новак М., Хенкін Л., Доннеллі Дж., Харріс Д., Гом'єн Д., Бойл К., Девідсон С., Робертсон А., Клейтон Р. та інші. Разом з тим, зміст правових елементів права на життя та практика їх захисту є динамічними, багато проблем залишається досі невирішеними. Тому, аналіз історичного закріплення, становлення права на життя як фундаментального права людини та дослідження новітніх аспектів його розвитку впливатиме на визначення напряму сучасного захисту цього права, на розвиток міжнародного та національного права. Особливого значення набуває останніми роками необхідність вирішення проблеми правової регламентації евтаназії, визначення моменту початку життя, регламентації клонування та розв'язання інших питань, які безпосередньо пов'язані з правом на життя, підкреслюючи, тим самим, актуальність дослідження останнього.

Незважаючи на тривалу історію розвитку та визнання цього права, на універсальному рівні право на життя вперше було закріплено тільки в 1948 році у Загальній декларації прав людини.

Стаття 3 Декларації встановлює право кожної людини на життя, свободу та особисту недоторканність. При цьому, відповідна стаття, на думку шведського професора Гудмундера А., охоплює право на життя в біологічному сенсі як право та можливість виживання та, в більш широкому людському сенсі, – як захист від нелюдських умов життя.[3]

В цілому, Загальна декларація прав людини вважається документом, в якому вдалося досягти компромісу між представниками держав всіх континентів, правових систем, політичних таборів тощо. Безумовно, розробка та прийняття тексту Декларації супроводжувалися величезною кількістю дискусій, пропозицій та принципіальних заяв. Дійсно, об'єднання в Комісії з прав людини представників різних філософських, ідеологічних і релігійних переконань викликало гострі дискусії по кожній статті проекту Декларації. Так, з вересня по грудень III Комітет ГА ООН провів 85 засідань та 1400 голосувань, тобто – по кожному слову і кожній поправці.[4]

Одним з гострих дискусійних питань під час розробки тексту статті 3 Загальної декларації виявилось визначення моменту початку життя. Дійсно, людина має право на життя, однак, загальновизнаного положення про момент його початку не існує. Представник Чилі пропонував, зокрема, додати до статті 3 клаузулу, яка би передбачала поширення права на життя з моменту зачаття. Чилійська пропозиція містила водночас положення про неможливість позбавлення людини права на життя, окрім випадків, коли індивіда засуджено до смертної кари відповідно до національного законодавства. Представники значної кількості держав позитивно сприйняли тільки останню частину чилійської пропозиції, підтримавши доцільність включення до тексту статті фрази стосовно неможливості відмови у праві на життя будь-якій людині, за виключенням тих, проти кого винесено остаточний

смертний вирок.

Протилежної думки стосовно початку життя дотримувалися датські представники. Вони висловлювали формальний аргумент проти включення у статтю 3 Декларації положення про захист зародка (тобто положення про захист права на життя з моменту зачаття), який полягав в тому, що законодавство переважної більшості держав не забороняє на певних строках добровільне штучне переривання вагітності (аборту).[5]

Такі позиції пов'язані і з концепцією виникнення права на життя як природного права з моменту народження, що повністю відповідає суті сучасних правових концепцій, які засновано на теорії «природного права». Така теорія відрізняє поняття суб'єкта права – «фізичної особи» від поняття «людини» та «особистості». Згідно теорії природного права людина стає суб'єктом права з моменту народження, тому суб'єктивні права особистості є природженими, тобто такими, які виникають в силу народження. Таким чином, теорія природного права начебто не визнає суб'єктом права людський зародок. Те, що знаходиться в материнській утробі є, однозначно, з точки зору природного права, людиною, однак, не може вважатися фізичною особою.[6]

Така суперечливість поглядів надала вченим можливість говорити про те, що тлумачення статті 3 Декларації залишає певні неточності щодо правомірності штучного переривання вагітності та в жодному разі не окреслює межі змісту права на життя. Таким чином, стаття 3 Декларації залишила питання про початок життя здебільшого у національному полі розсуду.

Незважаючи на те, що у міжнародному праві закріплено поняття дитини як будь-якої людської істоти до досягнення 18 років (якщо згідно з законом, який може бути застосовано до такої дитини, вона не набуває повноліття раніше)[7], правове положення ембріону/плоду (організму на ранніх стадіях розвитку) залишається сьогодні невизначеним, як і співвідношення права на життя ненародженої дитини з правом жінки на приватне життя та на життя в цілому. Майже аналогічний підхід до поняття дитини застосовується і в праві Європейського Союзу. Так, згідно зі статтею 3 Директиви №94/33 ЄС від 22 червня 1994 року «Про захист молоді, що працює», дитиною визнається будь-яка особа, що не досягла 15 років і яка підлягає загальнообов'язковому шкільному навчанню на повний час, згідно національного законодавства. Така сама правова невизначеність моменту початку життя притаманна майже всім міжнародним документам в сфері захисту прав людини, які містять право на життя. Єдиним винятком є положення Американської конвенції про права людини 1969 року, в якій чітко зазначається, що моментом початку життя є зачаття. Однак, навіть таке чітке закріплення початку життя не визнається абсолютним.

У 1977 році Міжамериканська комісія з прав людини встановила, що право на життя не є абсолютним, відповідним виключенням можна вважати аборти, тому, легалізація штучного переривання вагітності його не порушує.[8] У 1973 році Верховний Суд США також встановив, що право жінки на аборт у перші три місяці вагітності нічим не обмежено.[9]

Європейська конвенція з прав людини момент початку життя не закріплює, однак, певна практика Суду та Комісії з прав людини з цього питання може свідчити про непоширення положень Конвенції на захист ненародженої дитини. Так, у справі Бруггеманн та Шойтен проти Федеративної Республіки Німеччини [10] Комісія визнала, що не вважає для себе обов'язковим розгляд питання статусу ненародженої дитини, та припустила, що термін «кожен» не поширюється безпосередньо на ненароджену дитину.

Несподіваною на думку багатьох юристів та медиків стало рішення Вищого Апеляційного суду Франції стосовно права дитини не бути народженою. Діти, що народилися інвалідами, мають право на компенсацію у випадку не надання медиками їх матерям прав-

дивої інформації про вади та, відповідно, можливості зробити аборт.[11]

Таким чином, незважаючи на те, що ще у II столітті н.е. римський юрист Тертулліан писав, що «той, хто буде людиною, вже є людиною», [12] питання про визначення та встановлення, на якій стадії розвитку людського організму на останнього починає поширюватися право на життя не визначено. Відсутність загальноновизнаних стандартів стосовно надання прав зародку, внаслідок значних розбіжностей у законодавствах та у політиці держав світу створює неподолані перепони для формування універсальних або принаймні регіональних стандартів початку життя людини. Тому, держави й досі не зв'язані жодними зобов'язаннями з цього приводу та володіють певною свободою вирішення такого делікатного питання. Разом з тим, останніми роками, батьки ненароджених дітей, у випадках бажання жінки перервати таку вагітність, активно намагаються відстояти право своїх дітей на життя.

Намагаючись зробити свій внесок у вирішення визначеного питання, Всесвітня організація охорони здоров'я в 1975 році прийняла рекомендації, згідно з якими плід вагою п'ятсот грамів і більше визнається людиною і підлягає охороні та усіякій допомозі у своєму розвитку.[13] Однак, обов'язкового характеру такі рекомендації не мають.

Тому, сьогодні, навіть розширене тлумачення статті 3 Загальної декларації прав людини 1948 року не визначає моменту початку життя та не вирішує, на жаль, важливе суперечливе питання про включення захисту життя ненародженої дитини до змісту викладеного у статті 3 права на життя. Разом з тим, наявність відповідних дискусій вже під час її розробки у кінці 40-х років минулого століття підкреслює актуальність цього питання та необхідність його розв'язання.

Взагалі, останні десятиріччя право на життя тісно пов'язано з виникненням так званих «соматичних» прав у зв'язку з досягненнями у біотехнологіях. Дійсно, гостро поставили питання не тільки визначення моменту початку життя, права на життя ембріона та штучне переривання вагітності, але й питання проведення експериментів з людськими ембріонами та право ембріона на життя, питання пов'язані з використанням генетичного матеріалу, трансплантації органів, клонування, евтаназії та інші. Однак, розв'язання цих питань порушує багато етичних та моральних проблем, що унеможлиблює сьогодні їх остаточне вирішення.

Не менш гострі дискусії при розробці статті 3 Декларації відбувалися з приводу застосування смертної кари. Взагалі, пропозиція про включення положення про скасування смертної кари у мирний час була внесена Радянським Союзом та, зрозуміло, сприймалася неоднозначно. Такий крок, на думку більшості вчених, був зроблений виключно з тактичних міркувань та поставив у невигідне становище представників більшості західно-європейських країн, які не мали можливості підтримати відповідну загальну заборону, враховуючи національну політичну ситуацію та законодавство. З іншого боку, вони офіційно не мали аргументів гостро критикувати радянську позицію, в якій абсолютно логічним виглядало поширення права на життя на скасування смертної кари. Врешті-решт радянська пропозиція була відхилена при голосуванні 29-ма голосами проти 9-и.[14] Залишившись в історії заборони смертної кари на універсальному рівні першою, пропозиція Радянського Союзу абсолютно не відображала тенденції її застосування в країні. Так, у роки розробки Декларації та у наступні, СРСР залишалася країною, в якій смертна кара була поширеним видом покарань за достатньо велику кількість злочинів. Однак, зрозуміло, що атмосфера холодної війни з її ворожістю, конфронтацією між Заходом та Сходом, напруженістю відносин значно впливали на переговори по багатьом статтям та положенням Загальної декларації прав людини. Разом з тим, хоча питання заборони смертної кари і не було вирішено в Декларації, воно відкрито обговорювалося як важлива складова права на життя. Згодом, боротьба за скасування смертної кари міцнішала з розвитком захисту

прав людини та прийняттям інших документів у цій сфері. Так, похідним від статті 3 Загальної декларації вважається Факультативний протокол № 2 до Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права щодо скасування смертної кари. В Протоколі закріплюється, що жоден, хто знаходиться під юрисдикцією держав – учасниць, не може бути страченим.

На початку XXI століття смертну кару скасовано у багатьох державах, зокрема, у майже всіх європейській державах (окрім, наприклад, Білорусі). Цьому процесу сприяли активні дії Ради Європи, яка встановлювала заборону смертної кари або принаймні введення мораторію на її виконання, в якості вимоги для вступу до Організації. При вступі до Ради Європи Україна також взяла на себе зобов'язання встановити мораторій на виконання смертних вироків одразу зі вступом, а впродовж трьох років ратифікувати протокол № 6 до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо скасування смертної кари. Враховуючі необхідність виконання зазначених міжнародно-правових зобов'язань та наполегливість Парламентської Асамблеї Ради Європи, Україна також вирішила це завдання. Остаточо смертна кара в Україні була визнана неконституційною рішенням Конституційного Суду України про смертну кару від 29 грудня 1999 року. На думку проф. Шевчука С., цьому рішення належала виключна важливість саме тому, що вперше практика конституційного судочинства в Україні однозначно встала на позиції визнання за конституційними правами та свободами, принаймні за фундаментальним правом на життя, природно-правового характеру, застосували принципи природного права.[15] У рішенні зазначалося, що «право на життя належить людині від народження і захищається державою... Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарань, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя...».[16]

Разом з тим, процесу скасування смертної кари іноді протистоїть суспільна думка. Так, у багатьох країнах, які впровадили заборону смертної кари, більшість населення була налаштована проти такого рішення законотворців.

Так, Росія на вимогу Ради Європи ввела мораторій на виконання смертної кари, однак питання її повного скасування і досі залишається невизначеним. Своє негативне ставлення до скасування такого виду покарань висловила Державна Дума у зверненні до Президента від 15 лютого 2002 року. Було зазначено, що російський парламент занепокоєний соціальною напругою у суспільстві, яка пов'язана з підготовкою до скасування смертної кари в Росії. Злочинність, невелика ефективність судової та правоохоронної систем позбавляють громадян Росії впевненості в тому, що держава може їх захистити.[17] Раніше у 1999 році Конституційний суд Російської Федерації встановив, що до скасування смертної кари в державі, остання може накладатися як винятковий вид покарання за особливо тяжкі злочини проти життя за умови надання обвинуваченому права на розгляд його справи судом за участю присяжних.[18]

Однак, статистичні дані у країнах, які скасували смертну кару, свідчать про відсутність росту злочинності та будь-якого іншого негативного впливу на криміногенну ситуацію. Тому, незважаючи на те, що смертна кара продовжує існувати в деяких державах, зокрема у США, наочною є необхідність продовження боротьби за її повну ліквідацію як міри покарання за будь-який злочин за будь-яких умов.

Закріпивши у статті 3 право на життя, Загальна декларація, окрім моменту початку життя та смертної кари, залишила багато інших аспектів цього права невизначеними. Так, застосування сили державними особами, яке може потенційно привести до загибелі людини, не було врегульовано ані Декларацією, ані Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Хоча, під час розробки тексту статті 3 Декларації дебати зосереджувалися не тільки на змісті права на життя, але й, зокрема, на необхідності сформулювати

правомірні винятки. Такі дебати пояснювалися, на думку проф. А.Робертсона, певними відмінностями двох основних правових систем – англосаксонської та романо-германської. Представникам континентальної системи права достатньо було простого включення до тексту права на життя, в той час, коли представники загальної системи права вважали необхідним при включенні права на життя до переліку прав Декларації, визначити випадки, в яких особа може бути правомірно позбавлена життя.[19]

Відповідні правомірні винятки, коли позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинено з порушенням права на життя, вперше було встановлено через два роки після прийняття Загальної декларації Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод у статті 2. До правомірних видів застосування сили, які можуть потенційно спричинити смерть людини, віднесено самозахист та захист будь-якої особи від незаконного насильства, здійснення правомірного арешту, запобігання втечі особи, яка законно знаходиться під вартою, при вчиненні правомірних дій для придушення повстання або заколоту. Разом з тим, такі правомірні випадки позбавлення життя повинні тлумачитися вузько та мають бути вичерпними. Крім того, для розгляду позбавлення людини життя як встановленого законом виняткового випадку завжди наявною повинна бути «виняткова необхідність».

Таким чином, з одного боку - право на життя вимагає від держави боротися зі злочинними посяганнями, терористичними діями, в яких гинуть люди, а з іншого боку - держава встановлює можливі випадки правомірного позбавлення людини життя. Водночас, право на життя як вища цінність для будь-якої людини підлягає, у будь-якому випадку, першочерговому захисту з боку держави.

В цілому, розуміння права на життя не є сталим, багато дискусій відбувається з цього приводу, починаючи від прийняття Загальної декларації прав людини у 1948 року. Саме під час розробки тексту Загальної декларації та проведенні дебатів, які відбувалися у Комісії ООН з прав людини з приводу визначення права на життя, його змісту, можливих винятків, було закладено підґрунтя та напрями вирішення багатьох питань, які і досі залишаються актуальними для людства.

Деякі з цих проблем вже врегульовано регіональними документами, міжнародною судовою практикою або на національному рівні. Разом з тим, питання життя та смерті, як вони постають сьогодні, не передбачають простих відповідей. Саме джерелом натхнення для всіх, хто сприяє реалізації та захисту прав та свобод людини продовжує залишатися прийнята більш ніж півстоліття тому, Загальна декларація прав людини.

Безперечно, право на життя, яке визнано у статті 3 Декларації, є найважливішим, без забезпечення цього права не можна говорити про реалізацію будь-яких інших прав. Право на життя – це не тільки правова, але й філософська категорія, над якою працювали філософи та правознавці всього світу. З іншого боку, реалізації тільки права на життя недостатньо для повноцінного існування та розвитку особистості. Для цього необхідними є повага та дотримання інших прав та свобод. В іншому разі, право на життя перетвориться лише на право на існування.

Література:

1. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут., 1999, с.608
2. Мамут Л.С. Декларация прав людини и громадянина 1789 года – веха на пути к универсальной концепции прав человека // Права человека в истории человечества и в современном мире – Москва: ИГиП АН СССР, 1989. - .С.27
3. Gudmundur Alfredsson The Universal Declaration of Human Rights. A common standard of

- achievement.: The Hague, 1999, p. 89
4. The Universal Declaration of Human Rights. A common standard of achievement. Ed. Gudmundur Alfredsson, The Hague, 1999, p.121
 5. UN doc.E/CN. 4/AC.2/SR/3
 6. Ковлер А.И. Антропология права/Учебник для вузов. Москва: НОРМА-ИНФРА, 2002
 7. Конвенция о правах ребенка 1989 года, ст.1 // www.un.org/russian/document/convents
 8. Справа Baby boy 2141 (USA), OEA/Ser.L/V/II.54
 9. Справа Roe v. Wade, 410 U.S. 113 (1973) (USSC+)
 10. Bruggemann and Scheuten v. FRG (1976)
 11. Приходько О. Право стать жертвой аборта // Зеркало недели, №34(358), 1-7 сентября 2001
 12. Тертуллиан. Апология VIII в., 8 / Богословские труды. – М., 1984. – С.180.
 13. www.who.int/reproductive-health/publications/ru/spr/
 14. GAOR, p.185
 15. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ: РЕФЕРАТ, 2007, С.120
 16. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання
 17. Сборник Законов РФ от 25.02.2002, № 8, ст. 799
 18. Рішення Конституційного суду РФ від 02.02.1999 № 3-П// СЗ РФ от 08.02.1999, № 6, ст. 867
 19. Rorertson A. The European Convention for the protection of Human Rights. 25 British Year-book of International Law 145, 151 (1950)